

עימות מרחבי בתקופת חרום מלחמתית ג'מאסין, 1950-1948

ארנון גולן

תקציר

ג'מאסין אל-עירבי היה ריכוז של בדואים בקרבת המרחב העירוני של יפו ותל אביב, שבימי המנדט הבריטי התפתח לכפר חקלאי. עם פרוץ מלחמת העצמאות נטשו התושבים הערבים את בתיהם וביזמת פיקוד ההגנה בעיר שוכנו בהם פליטים יהודים מדרום תל אביב. בין הפליטים לבין עיריית תל אביב שעול הטיפול בהם הוטל עליה שררו יחסים מתוחים. העירייה ביקשה לקבל לרשותה את האדמות החקלאיות של ג'מאסין, עשתה ככל יכולתה למנוע את ההתקבעות של הפליטים במקום. הפליטים התעקשו להישאר בג'מאסין, הרחיבו ושיפצו את המבנים הדלים בהם התגוררו ודרשו הכרה בזכותם להתארגן כשכונה עירונית לגיטימית. הצדדים ולאחר מכן גם רשויות מדינת ישראל לא הצליחו להגיע להסכמה בדבר גורלה של השכונה וג'מאסין נותרה משאר מרחבי שכונת פליטים בליבו של אזור מגורים של מעמד בינוני ובינוני-גבוה בצפונה של תל אביב.

מילות מפתח: תל אביב, ג'מאסין, פליטים, שכון

מבוא

מדינת ישראל קמה תוך מלחמה שהחלה למחרת קבלת החלטת החלוקה על ידי העצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 ושהסתיימה עם חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה ב-20 ביולי 1949. במהלך ימי המלחמה ובשנתיים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל, התחולל שינוי גורף במרחב שנכלל בתחומה ושניכר היה גם במרחב המטרופוליני הראשי של ארץ ישראל המנדטורית שכלל את העיר היהודית תל אביב, העיר המעורבת יפו ושורה של יישובים יהודים וערבים שחלקם היה עדיין בעל אופי חקלאי.

מרבית התושבים הערבים של מרחב יפו – תל אביב נאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם בסערת המלחמה ובמרחב הערבי שהתרוקן שוכנו יהודים: פליטי מלחמה ועולים חדשים. ייעודם של מרבית השטחים החקלאיים שבשולי השטחים המבויים של המרחב המטרופוליני שונה למטרת פיתוח עירוני וגבולות מוניציפאליים שורטטו מחדש והותאמו למציאות החדשה שהיתה לכר פורה להתפתחות של מאבקים על השליטה במרחב בין גורמים בעלי עניין. אלו היו ממשלת ישראל, עיריית תל אביב ורשויות מוניציפאליות

סמוכות, גופים סקטוריאליים שונים כהסתדרות הכללית, ואזרחים מקבוצות חברתיות כלכליות שונות. במציאות זו התפתח המאבק המרחבי על השליטה בשטחו של הכפר הערבי לשעבר ג'מאסין אל-עירבי (המערבי) שמצפון מזרח לתל אביב.

מפרוץ הקרבות לכניעתה של יפו (תחילת דצמבר 1947 – אמצע מאי 1948)

ראשיתו של ג'מאסין אל-עירבי (להלן ג'מאסין) היתה בריכוז של בדואים שהתגוררו מדרום לאפיקו של נחל הירקון וממערב לאפיקו של נחל איילון, בקרבת מקום מפגש שני הנחלים. עדות ראשונה לקיומו נמצאת במפקד האוכלוסין שערכו שלטונות המנדט הבריטי ב-1922 שאז נמנו בו כ-200 תושבים (Barron, 1922: 22). תושבי ג'מאסין עסקו בעיקר בחקלאות שתוצרתה נמכרה בשווקי תל אביב ובעבודה שכירה בפרדסים שניטעו בקרבת מקום.

ערב פרוץ מלחמת העצמאות התגוררו בג'מאסין שנכלל מאז 1943 בגבולות בנין הערים של תל אביב כ-1,200 תושבים, ו כ-750 תושבים בשכונת צומייל הערבית המרוחקת כקילומטר וחצי מדרום מערב לו שנכללה בתחומה העירוני של תל אביב. כן התגוררו בצומייל כמה עשרות יהודים ששכרו בתים וחדרים מבעליהם הערבים. עם התחלת הלחימה בדצמבר 1947 נטו תושבי ג'מאסין וצומייל שלא לקחת בה חלק פעיל. אך באמצע דצמבר עת שהמטרה הבריטית התפנתה ממרחב תל אביב שהועבר לשליטה יהודית הם חשו שנותרו ללא הגנה. עד מהרה החלו לנטוש את בתיהם בעטיים של אירועים כשריפתם על ידי יהודים של רהיטי בית הספר הערבי בצומייל והתנגשויות בין ערבים מג'מאסין ליהודים שביקשו לבוז את התוצרת שבשדות הכפר הסמוכים לשכונות הצפונית של תל אביב. לוחמים ערבים שנשלחו על ידי הנהגת העיר יפו לא הועילו לחיזוקה של הרגשת הביטחון בקרבם ובשלהי ינואר 1948 נעזבו צומייל וג'מאסין על ידי אחרוני תושביהם הערבים. עדות ראשונה לתפיסתם על ידי גורמים מהצד היהודי של בתים שאותם נטשו היתה החרמתו ב-11 בדצמבר 1947 על ידי עיריית תל אביב של מבנה בצומייל שאותו ייעדה לשמש בית ספר ומעון לילדי פליטים יהודים. אלו האחרונים נמנו על תושבי השכונות שגבלו בשכונותיה הערביות של יפו ושרבים מהם נאלצו לעזוב את בתיהם עם פרוץ הלחימה ושוכנו במחנה אוהלים סמוך. ימים ספורים לאחר מכן פלשה קבוצת פליטים למבנה בשכונה ששימש כמסגד בעוד שאחרים שוכנו במספר בתי מגורים ביזמת העירייה (אוליפקי, תש"ט: 59-62; כנען, 1958: 178; דבר, 1947).¹

המרחב שמצפון מזרח לתל אביב, הגם שאותרה בו פעילות של לוחמים בלתי סדירים ערבים, נותר בעיקרו שקט. פיקוד ההגנה בעיר ראה בהשתלטות ובנוכחות פיסית של יהודים בג'מאסין וצומייל הכרח שכן הותרתם עזובים עלולה היתה להביא לכניסה של לוחמים ערבים לתחומם וליצירת איום על תל אביב מצפון-מזרח. זאת ועוד, בג'מאסין וסביבתו הלך והתפתח סחר חליפין בסחורות וטובין שהתנהל בין יהודים לערבים ושבו היתה פעילה בין השאר קבוצה של סוחרים יהודים מפתח תקווה (המשקיף, 1948).² נוכחות של סוחרים ערבים בג'מאסין נתפסה ככשל במערך ההגנה העירוני, פרצה

שדרכה יכולים היו לחדור לתל אביב אנשי מודיעין וחבלה מהצד הערבי. הכוח המגויס של ההגנה במרחב תל אביב דרוש היה להחזקתו של קו החזית עם יפו שהלחימה לאורכו הלכה והתעצמה. לסגירתה של הפרצה בגזרה הצפונית מזרחית קבע ישראל שחורי, מפקדה הצבאי של תל אביב, שדי יהיה בשיכון בכפר של אוכלוסייה אזרחית. לשם כך פנה אל פעילי הציבור מקרב הפליטים מגבול יפו בבקשה לאתר משפחות מתאימות (המשקיף, 1948א).³

אכלוס ג'מאסין ביהודים החל בראשית פברואר 1948 באמצעות משפחות פליטים משכונת מנשיה שבגבולה הצפון-מערבי של יפו, נווה שלום העברית, שפנו ממבני ציבור בתל אביב שבהם שוכנו זמנית, בעיקר בתי ספר ובתי כנסת. פיקוד ההגנה הטיל על הגברים מקרב המשתכנים לקיים תרונות שמירה במרחב הכפר וסביבתו ולצפות על הנעשה בשטחיהם של הכפרים שייח'-מואניס וג'ליל שמצפון לירקון שהיו עדיין בידיים ערביות. עול אספקת השירותים למשתכנים הוטל על הדרג האזרחי, עיריית תל אביב.⁴ כחודש לאחר אכלוסו תואר ג'מאסין כמקום שוקק חיים. הבתים בהם התגוררו הערבים נוקו על ידי המשתכנים אם כי אשפה רבה המשיכה להצטבר ברחובות. עסקים שונים חידשו עד מהרה את פעולתם בתחומם: מתפרה, מכבסה, בית קפה, מסעדה, אטליז, חנות מכולת ומאפיית פיתות ואפילו בית קולנוע מאולתר (דבר, 1948).

מספרם של המשתכנים עמד על כ- 170-180 משפחות שהקימו מתוכם ועד בן חמישה חברים שייצג אותם במגיעהם עם העיריה. הועד והעיריה הגיעו להסכמה בדבר אספקת שירותים עירוניים לג'מאסין תמורת תשלום מיסים בסך 600 מא"י (מיל ארץ ישראלי, הינו 0.6 לירה ארץ ישראלית) לחדר בנוי ו- 300 מא"י לצריף. בנוסף התחייב הועד להרוס צריפי פח נטושים שלא אוכלסו ושהמשתכנים לא יקימו מבנים חדשים או יוסיפו תוספות למבנים קיימים. אלא שעד מהרה התעוררו חלוקי דעות בין הצדדים. הועד טען שמלבד החיבור לרשת המים העירונית לא עמדה העיריה בהתחייבויותיה: לא חיטאה את המבנים שאוכלסו בד.ד.ט, לא התקינה תאורה במרכז הכפר, לא יזמה פתיחת קו של תחבורה ציבורית אליו וממנו, לא פתחה כיתות לימוד עבור ילדי המשתכנים ולא ביערה ריכוזי אשפה. כן בא הועד בתלונה על כך שהעיריה אסרה על המשתכנים להוסיף למבנים בהם התגוררו תוספות בסיסיות כמטבחים וחדרי שירותים, ושאותם נאלצו להוסיף מבלי לקבל אישור (דבר, 1948).⁵

בראש ועד המשתכנים בג'מאסין עמד מנחם כהן שהיה חבר מזכירות המועצה הכללית לפליטי הגבול בתל אביב, פעיל מרכזי בארגון שהקימו פליטי המלחמה מגבול יפו וכפי הנראה גם חבר מפא"י (דבר, 1949).⁶ הפעלתנות שגילו הועד והמשתכנים יש בה כדי ללמד על מאפייני החברתיים-כלכליים של קבוצה זו. דומה שהיו אלו החזקים מקרב הפליטים, בעלי יוזמה ובהם בעלי עסקים מנווה שלום, שביקשו דרך להיחלץ ממצבאות של פליטות וחוסר אוניס. מאפיינים אלו הביאו להעדפתם על ידי הפיקוד הצבאי בעיר שראה בהם חיל מצב המחזיק בעמדה חיונית. אלא שאלו דומה שעמדו גם ביסוד חילוקי הדעות והעימותים שהתעוררו בינם לבין עובדי מחלקת הפיקוח העירונית בראשותו של חיים אלפרין שעליהם הוטל עול הטיפול בפליטים בתל אביב. הם גם היו אלו שעליהם הוטל להתמודד הלכה למעשה עם דרישותיהם

ויוזמותיהם של המשתכנים ולמנוע מהם לקבוע עובדות באזור שנכלל בתחום שטח בנין הערים של תל אביב שלעירייה היה עניין בסיפוחו ושערכה תכניות להמשך פיתוחו.

ההסלמה בקרבות בחזית עם יפו במהלך מרס ואפריל 1948 הביאה לעליה מהירה במספר הפליטים היהודים בתל אביב שרובם נותרו להתגורר במבני ציבור ומבנים פרטיים שבהם שוכנו או שאליהם פלשו. בה בעת נכבשו על ידי הצד היהודי הכפר שיח' מואניס והשטח שמצפון לירקון בואכה גליל ובשלהי אפריל גם הכפר סלמה שמדרום מזרח לתל אביב. נוכח מצוקת הדיור הגוברת והולכת הציע אלפרין לקדם מיזמים של בנייה עבור הפליטים אלא שבמצב החירום המלחמתי הדבר לא היה בעדיפות עליונה של הממסדים הלאומי והעירוני.⁷ בהעדר דיור חלופי נמשכו הפלישות של הפליטים למבני ציבור ומבנים פרטיים, בהם התגוררו בתנאים בריאותיים וסניטאריים ירודים. מועצת הפליטים וגורמים אחרים בקרב הציבור התל אביבי שבו ודרשו מן העירייה לזום פתרונות ולו זמניים לשיכון פליטים, אך זו שבה וטענה שאין ביכולתה לשכן את הפליטים ללא קבלת עזרה מהמוסדות הלאומיים⁸ (ראו איור 1).

איור 1: מחנה פליטים בתל אביב, החלופה למגורים בג'אמסין, 1948 (צילום של זולטן קלוגר, באדיבות ארכיון הצילומים הלאומי)

הטוב שבפתרונות הזמניים ולו עבור מקצת הפליטים היה אכלוסם במרחב הערבי לשעבר שבסביבת תל אביב, כפי שנעשה בג'אמסין. אלא שהיו לפתרון זה חסרונות משלו – בג'אמסין עיקר הבעיה היתה האיכות הירודה של מבני המגורים כאשר חלק מן המשתכנים נאלצו להתגורר במבנים שמשו את הערבים כרפתות ואורות. במציאות זו היו מהם שהחלו לבנות צריפים חדשים עבור משפחותיהם והדבר היה עד מהרה לסלע מחלוקת בין הועד

לבין העירייה שביקשה למנוע היאחזות של קבע של הפליטים בכפר. ישראל רוקח ראש עיריית תל אביב שהיה ער למצוקת משתכני ג'מאסין אישר בניה של 50 צריפים במקום וביקש שמחלקת ההנדסה העירונית תכין בדחיפות תכנית למטרה זו, אלא שהמשתכנים לא אבו להמתין למתכננים והמשיכו בבניה. עובדי מחלקתו של אלפרין בסיוע של לוי משטרתי שניסו לעצרה מאחר שהוגדרה בלתי חוקית נתקלו בתגובה אלימה ונסוגו. שיבתם לתחומי ג'מאסין התאפשרה רק משניתן להם לוי חמוש מטעם פיקוד ההגנה (דבר, 1948א; הארץ, 1948).⁹

בעקבות העימותים החוזרים ונשנים עם עובדי מחלקת הפיקוח העירונית חדלו המשתכנים בג'מאסין לשלם מיסים והעירייה צמצמה את אספקת השירותים העירוניים ולא עמדה בהתחייבותה לחבר את המקום לרשת החשמל, להקים בית ספר ומרפאה ולערוך ניקוי יסודי בתחומו. אלא שכוחם של התושבים קשי היום לא עמד להם ולאחר מספר ימים הודיע הועד על נכונותו לפעול למניעה של בניה בלתי חוקית ולהורות לתושבים לשוב ולשלם את מיסי העירייה, תמורת הקמתן בג'מאסין של תשתיות בתחומי החינוך, הבריאות ואספקת המים, חיבור לרשת החשמל והגדלת תדירות הפעילות של התחבורה הציבורית אל הכפר וממנו¹⁰ (ראו איור 2).

איור 2: משפחת רימברג בחזית הצריף שבנה אב המשפחה בג'מאסין אל עירבי, אפריל 1948 (צילום מתוך ארכיון 'ישראל הנגלת לעין', באדיבות בית העירייה, תל אביב)

תקופת הבתר-מלחמה (אמצע מאי 1948 – שלהי 1950)

הלחימה בגזרת יפו – תל אביב באה לסיומה עם כניעתה של יפו ב-13 במאי 1948 ובעקבותיה שבו רבים מהפליטים היהודים לבתיהם (יעת'א, 18: 5). עבור בעלי אמצעים מקרב אלו שלא יכלו או שבחרו שלא לשוב לשכונות שבגבול יפו – תל אביב שאיכות מבני המגורים והתשתיות בהן היתה ירודה, הציעה העירייה להקים שיכון של קבע עבור אלו מהם שיכולים היו לכסות את עלות בניית דירותיהם. הוא נועד לקום על חלקה מאדמות קק"ל שנרכשו זה לא מכבר משטחה של שרונה או על חלקת קרקע ערבית נטושה בקרבת הכפר שיחי' מואניס שמעברו הצפוני של הירקון. אפשרות זו היתה מעבר להישג ידם של מרבית הפליטים ורבים מהם נותרו להתגורר בכפרים כגי'מאסין במבנים שנזקקו לשיפוץ על מנת להפכם לראויים למגורי קבע. עליהם נוספו לאחר קום המדינה מאות משפחות של עולים חדשים שיושבו בכפרים שבקרבת תל אביב, כולל כמה עשרות בגי'מאסין. עלות הכשרת המבנים למגורים עבור העולים החדשים הושתה על הסוכנות היהודית שלגי'מאסין לבדה הקצתה כ- 2,500 ל"י, סכום שיכול היה להספיק לשיפוץ של 25-30 יחידות דיור (גולן, 1993: 88-89, 95).¹¹

בספטמבר 1948 התגוררו בגי'מאסין ובצומייל 307 משפחות ב- 308 חדרים, היינו בצפיפות גדולה כאשר לכל משפחה הוקצתה יחידת דיור בת חדר בודד. תמורת השירותים שסיפקה גבתה העירייה תשלום שנע בין חצי ל"י (לירה ישראלית, 500 מא"י מנדטוריים) ועד ל-3 ל"י עבור יחידת דיור משפחתית, בהתאם למצבם הכלכלי של המשתכנים.¹² התשלום נועד לכסות ולו חלק מהוצאותיה שהיו לטענתה גבוהות פי כמה מההכנסות מהמסים. בנובמבר 1948 עברה האחריות לאחזקת המבנים בכפרים לידי האפוטרופוס על הרכוש הנטוש, שהיה בדצמבר לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים שגם החזיק בבעלות הערבים החל לגבות שכר דירה מן המשתכנים. לעיריית תל אביב נחסכו מעתה ההוצאות על תחזוקת המבנים אך שיעור המסים שגבתה נותר בעינו והדבר עורר כעס בקרב רבים מן התושבים שנאלצו להוסיף לתשלום המס העירוני גם את תשלום שכר הדירה. חיים אלפרין תמך בדרישתם לביטול תשלום שכר הדירה מחשש שהממשלה תחליט לפצות אותם באמצעות הורדת שיעור המס העירוני.¹³

האפוטרופוס סירב לפטור את המשתכנים מתשלום שכר הדירה, שיעור המס העירוני נותר בעינו והעול הכספי על התושבים גדל. בתגובה שב ועד התושבים בגי'מאסין והתעמת עם העירייה בדרישה לשרוג השירותים שסיפקה בתחומי הניקיון, תאורת רחובות, הבריאות, התחבורה, הטלפון והדואר. בעיה נוספת שהעלה היתה צפיפות הדיור הגבוהה שהביאה לביקוש גדול לכל חדר שהתפנה. במציאות זו מבנים שיועדו למוסדות ציבור היו מטרה לפולשים שמנעו הכשרתם לייעודם ופגעו באיכות השירותים שניתנו לתושבים. תגובתה של העירייה היתה תקיפה: איום בניית אספקת המים וסירוב להמשיך ולשתף פעולה עם ועד גי'מאסין, מבלי להתייחס לתקפות טענותיו.¹⁴ בניגוד לחששו של אלפרין ועד גי'מאסין לא ביקש להפחית את המיסים אלא כפי שהג מאז ששוכנו הפליטים במקום תבע את שדרוג רמת השירותים שניתנה

לתושבים. להנהלת העירייה שביקשה להוציאם מתחומי הכפר לא היה עניין בכך.

בפברואר 1949 הושלם סיפוחם של הכפרים שמזרח ומצפון מזרח לשטח העירוני של תל אביב. בעקבות זאת פירקה הנהלת העירייה ב-1 באפריל 1949 את המנגנון שהוקם לטיפול בכפרים שפעל במסגרת מחלקת הפקוח העירונית. הטיפול בתושבים, כולל אלו שבגימאסין, עבר ישירות לידי מחלקותיה השונות של העירייה כפי שהיה מקובל ביתר שכונותיה של תל אביב.¹⁵ בהמשך למהלך זה שב רוקח ודרש את פירוקם של הוועדים המקומיים בטענה שלאחר שמעמד הכפרים הושווה לזה של יתר שכונות העיר כבר לא היה בהם צורך. דומה שהמניע לדרישתו של רוקח היה חששו שעצם קיומם של הוועדים היה בו כדי לערער על סמכותה של העירייה ופתיחת פתח לגורמים ממשלתיים והסתדרותיים להתערב במה שראה כענייניה הפנימיים של תל אביב, כפי שבמקרה של גימאסין אכן אירע (ראו איור 3).

איור 3: בית וחצר בגימאסין (צילום מתוך האתר 'המקום הכי חם בגיהנום')

בהעדר סיוע מהממשלה נותר עול אספקת השירותים העירוניים על עיריית תל אביב שביקשה לצמצם את הוצאותיה נוכח ההכנסות נמוכות מגביית המיסים מתושבי הכפרים הערבים לשעבר. נוכח רצונה למנוע התקבעות במרחב היו המשאבים שהקצתה לשיפור תנאי החיים של תושביהם מועטים והם הלכו והיו לשכונות עוני המאוכלסות בפליטי מלחמה ועולים חדשים. בתחילת 1950 עמד מספר תושביהם על כ-19,000 נפש. הגדול בהם היה סלמה שבו התגוררו בסוף 1949 14,650 תושבים מהם 7,000 בחלק מן הכפר שיועד לפליטים, 6,000 בזה שיועד לשכון עולים חדשים, ו-1,650 בצריפונים שבנתה הסוכנות עבור העולים. בשייח' מוניס התגוררו כ-2,500 תושבים, בגימאסין

כ- 1,100, ועוד כמה מאות בצומייל, מרביתם מקרב פליטי המלחמה (יעת"א, 19 : 92).

עיקר עניינו של הממסד הישראלי על דרגיו הממשלתיים, הסקטוריאליים והעירוניים היה בשטחים הפתוחים של הכפרים. במהלך 1949 התפתחו עימותים בין גורמים שונים סביב חלוקת שטחים אלו. הביקוש של גורמים שונים לשטחים של שיח' מואניס הביא את חברת שכון, חברת בניה הסתדרותית שהיתה הגדולה מקרב חברות הבניה הציבורית בישראל, לוותר על דרישותיה לקרקעות מצפון לירקון. לעומת זאת גילתה החברה עניין רב בבניה על שטחים נטושים מעברו הדרומי של הנחל, כולל אדמות ג'מאסין. לחיזוק דרישתה ביקשה הנהלת החברה להסתייע בחברי הסתדרות תושבי ג'מאסין שבקיץ 1949 ניתן לה השם העברי גבעת עמל ושביקשו את סיועה בבנייה של שיכון עבורם במתכונת של שיכון ותיקים, היינו בכפוף לכיסוי של חלק מעלות הבניה על ידי הקונה. לצורך זה העריכה הנהלת החברה שיהיה על האפוטרופוס להקצות עבורה שטח בן 200-300 דונם מאדמות ג'מאסין. האפוטרופוס, אשר בעצה אחת עם עיריית תל אביב היה מעונין להרחיק את הפליטים מהכפר וסביבתו סירב להיענות לבקשה.¹⁷

מי ששימש כאפוטרופוס על נכסי נפקדים היה דב שפריר, שבתפקידו הקודם היה מנהלה של חברת בניה הסתדרותית אחרת בשם "נווה עובד" (שפריר, תשל"ה). שיתוף הפעולה בין שפריר איש המגזר הפועלי לבין העירייה הבורגנית שבראשה עמד אחד מראשי מפלגת הציונים הכללים לא היה מובן מאליו. הוא נבע מכך שלהסתדרות היה עניין גם באדמות אבו כביר שמדרום מזרח לתל אביב שאותן ביקשה להקצות לבנייה עבור מיזם בניה רחב היקף לחבריה הוותיקים, ועל כן העדיף שלא לעמוד בדרכה של לעיריית תל אביב שלה היה עניין בפינוח אדמות ג'מאסין.

העירייה ביקשה להרוס את בתי הכפר וצרפיו, לפנות את תושביו ולבנות על אדמותיו שיכון עבור עובדיה הבכירים. גם משרד האוצר שדב שפריר נמנה על עובדיו הבכירים ביקש לבנות באדמות ג'מאסין שיכון עבור פקידיו, וכן תוכנן להקים על חלקה מאדמות הכפר בנין למטרת הארחת חיילים (לימים בית הועד למען החייל - א.ג.)¹⁸ נוכח שיתוף הפעולה בין האפוטרופוס לבין עיריית תל אביב פנה ועד ג'מאסין שלא התפרק כדרישתו של רוקח ושהיה לוועד גבעת עמל ישירות לראש הממשלה ודרש ממנו למנוע את נישול התושבים מבתיהם. במקביל פנה הועד למזכ"ל ההסתדרות בדרישה שידרוש מן האפוטרופוס שלא לתמוך בעיריית תל אביב, ואל חברי סיעת מפא"י בעירייה לעמוד על משמר האינטרסים של חברי ההסתדרות שעליהם נמנו לדברי הועד כשבעים אחוזים מהתושבים בג'מאסין. זלמן ליף שהיה יועץ ראש הממשלה לענייני קרקעות תמך בעמדת הועד וקבע שעל עיריית תל אביב מוטלת החובה לפתח את המקום עבור תושביו היושבים בו בזכות, מבלי לחלוק על זכותה חוקית להפקיע מאדמותיו לקידום תכניות משלה.¹⁹

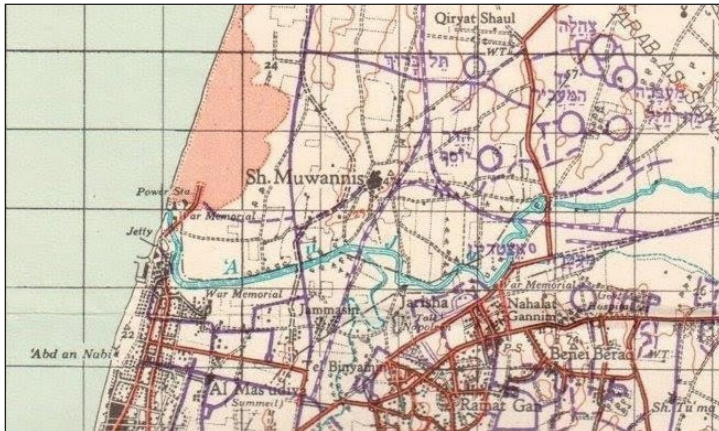
מצוקתם של תושבי ג'מאסין ושל שכונות עוני אחרות של תל אביב הובאה לידיעת הציבור הישראלי על ידי העיתונות שבמקרים רבים סקרה את מאבקם בצורה אוהדת. בהמלצתו של זלמן ליף נחלץ משרד ראש הממשלה לעזרת תושבי שכונות הצריפים והכפרים הנטושים בתחומה של תל אביב והודיע בראשית נובמבר 1949 שאלו מהן שהוקמו שלא כחוק, כולל הצריפים שנבנו

בגימאסין, לא ירסו בטרם ימצאו פתרונות דיוור של קבע ליושביהם. ההודעה עוררה את כעסו של האפוטרופוס שטען שהתמיכה בדרישותיו של ועד גבעת עמל עלולה היתה לפגוע בהסדרת מעמד הקרקעות הנטושות באזור תל אביב בכלל, כולל בהקצאתן של קרקעות לשיכון ותיקי ההסתדרות שנועד לקום באדמות אבו כביר (לימים קרית שלום – א"ג). בהתאם דרש האפוטרופוס להפוך את מדיניות משרד ראש הממשלה על פיה ולתמוך בעיריית תל אביב מחשש שתעכב את התכניות לבניה של שכונ רחב היקף עבור ותיקי ההסתדרות שרובם הגדול נמנה על מצביעה של מפלגת השלטון מפא"י.²⁰

חשש זה הניע כפי הנראה את בן גוריון להתערב ולרסן את יועצו לענייני קרקעות. משרד ראש הממשלה הודיע על משיכת ידו מהטיפול בעניינם של תושבי שכונות הצריפים והכפרים הערבים לשעבר ולהותירו לטיפולם של האפוטרופוס והעירייה. בתמורה האפוטרופוס הציע להקצות שטחים חלופיים לשיכונם של תושבי גימאסין: באדמות סלמה בקרבת שכונת התקוה או באדמות שיחי' מואניס בקרבת שיכון העולים שחברת עמידר הלכה ובנתה בתל ברוך, אך ועד גבעת עמל דחה הצעות אלו ושב ודרש לבנות דירות עבור תושבי השכונה באדמות גימאסין.²¹ (ראו איור 4).

איור 4: קטע ממפה בקני"מ 1:50,000 של אזור צפון תל אביב מתחילת שנות החמישים, גימאסין וסביבתה וראשית הפיתוח של עבר הירקון.

דברי סיכום

בעוד תושבי המבנים הערבים לשעבר והצריפים הושארו לנפשם, במהלך שנות החמישים הוקצו כמה עשרות דונם מאדמות גימאסין להקמה של שיכון צמרת ולאחר מכן של שיכון זבדיאל עבור פקידים בכירים ממשרד האוצר והמסחר והתעשייה ומעיריית תל אביב, ועבור מקורבים אחרים, הקצאה שעוררה ביקורת ציבורית אך לא מנעה את הקמתם (הבקר, 1951; מעריב,

1953; שערס, 1957). לפליטים שייושבו בגימאסין, מרביתם מזרחיים בני המעמד הבינוני הנמוך מדרום תל אביב לא היה מקום בסביבה זו, שנועדה עבור תושבים שבאו מרקע חברתי-כלכלי ותרבותי שונה משלהם. מגמה זו של התפתחות עירונית נמשכה גם בעשורים הבאים והניגוד בין דרי המבנים הדלים של גבעת עמל לבין אלו שבשכונות המעמד הבינוני-הגבוה שהוקמו בקרבתה הלך והעמיק.

השתייכותם של מרבית תושבי גבעת עמל לקבוצה הומוגנית שחבריה היו בעלי רקע משותף, אליטה מקרב פליטי המלחמה שנשלחו על ידי פיקוד ההגנה להחזיק בקו בצפון-מזרח תל אביב ושרבים מהם היו חברי הסתדרות, דומה שהיתה בעוכריהם. הם לא הבינו את מגבלות כוחם במציאות שבה עיריית תל אביב ששלטה על ידי מפלגת הציונים הכלליים הבורגנית ביקשה להקצות את אדמות גימאסין, עבור תומכיה מקרב המעמד הבינוני. העירייה זכתה לתמיכת ההסתדרות שהעמידה בראש סדר היום המרחבי שלה את אדמות אבו כביר שנועדו לשיכון של אלפי משפחות של וותיקיה ולא את ענייני של כמה עשרות משפחות שביקשו להשתכן באדמות גימאסין.

ועד גבעת עמל שקיווה לתמיכה מצד סיעת מפא"י במועצת העירייה ושל גורמים בממסדים ההסתדרותיים והממשלתי, כולל של ראש הממשלה, סירב להתפשר בנושא המיקום. הוא דחה את הצעותיו של האפוטרופוס להשתכן בקרבת תל ברוך או שכונת נווה צה"ל שהלכו ונבנו באותם הימים. תחת זאת בחר במאבק שהותיר את אלו שנותרו במקום מקרב משתכני גימאסין תושבי שכונת עוני הנלחמים על זכויותיהם, מאבק מתמשך המתנהל גם על ידי צאצאיהם בני הדור השני, השלישי והרביעי.

הערות

1. א"צ, 103-321/48, דווחים מה-7 וה-20 בדצמבר 1947; אהעת"א, 4, 593, 1319א, בעיית הפליטים בתל אביב, 18 בינואר 1948, ד"ר י. כ"ץ אל מזכיר העיר, 31 בינואר 1948; שם, 4, 593, 1310א, ש. ריגר, מנהל המחלקה לעזרה סוציאלית אל מחלקת הבצוע, 11 בדצמבר 1947, ואל המהנדס פישמן, 16 ו-17 בדצמבר 1947, ואל מפעל המאור והמים, 22 בדצמבר 1947.
2. א"צ, 119-8275/49, אינפורמציה שנתקבלה מאזיסוף בקשר להברחת סחורות והקשרים עם הערבים, 14 בינואר 1948; שם, 87-321/48, קריתי אל אבני ואורי וקריתי אל אבני, שני מכתבים מה-1 בפברואר.
3. א"מ, 56513-5525, ועד גבעות עמל - גימאסין אל ראש ממשלת ישראל, 20 באוקטובר 1949; א"ע, 208 - IV, 5635, ועד גימאסין אל מזכ"ל ההסתדרות, 24 באוקטובר 1949.
4. א"מ, שם; א"ע, שם.
5. אהעת"א, 4, 593, 1319א, ועד משתכני כפר גימאסין אל א. פרלסון, 22 בפברואר 1948, ח. אלפרין אל מ"מ ראש העירייה, שני מכתבים מה-22 בפברואר 1948; שם, 10-212-23, ישיבת המועצה (מועצת העירייה - א.ג.) 1 בפברואר 1948.

6. אהעת"א, 4, 593, 1319א, מזכירות המועצה הכללית לפליטי הגבול בתל אביב אל י. רוקח, 4 במרס 1948.
7. אהעת"א, שם, ח. אלפרין אל מ"מ מקום ראש העיריה, 22 בפברואר 1948, ואל י. רוקח, 5 במרס 1948; שם, 10-212-23, ישיבת המועצה 22 בפברואר 1948.
8. שם, 4, 593, 1319א, המועצה הכללית לפליטי הגבול בת"א אל י. רוקח, 5 במרס 1948, מזכיר העיר אל מזכיר הסתדרות המזרחי בא"י, 20 בפברואר 1948, א. זליקוביץ אל מזכיר העיריה, 30 במרס 1948, י. נדיבי אל מ. מני, 2 באפריל 1948; שם, 10-212-23, ישיבת המועצה, 28 במרס 1948.
9. שם, 4, 593, 1319א, תרשים שיחה בין אלפרין למזכיר העיר, 14 באפריל 1948, רוקח אל ד"ר פילרסדורף וד"ר גוטר, 18 באפריל 1948, מזכיר העיר אל אלפרין, 2 באפריל 1948, אלפרין אל מזכיר העיר, 9 באפריל 1948; שם, 7-1727-96, זכרון דברים מפגישה בין רוקח לאלפרין, 9 באפריל 1948; א"צ, 109-321/48, דווח מה- 14 באפריל 1948.
10. אהעת"א, 4, 593, 1319א, ועד כפר ג'מאסין אל ח. אלפרין, 3 במאי 1948, אלפרין אל ראש העיריה, 9 במאי 1948.
11. אהעת"א, שם, אלפרין אל גזבר העיריה, 21 ביולי 1948; א"מ, 56513-5525, שם; אצ"מ, S41/495, התקנות דירות במקומות נטושים, יולי 1949; שם, S57/255, תכנית שכון לקליטת 100,000 עולים בשנה, 9 בספטמבר 1948.
12. אהעת"א, 4, 593, 1319א, אלפרין אל ראש עיריית תל אביב, 14 בספטמבר 1948, הגזברות אל ראש העיריה, 27 בספטמבר 1948.
13. שם, אלפרין אל גזבר העיריה, 26 בנובמבר 1948.
14. שם, אלפרין אל משפחת מזרחי, 19 בדצמבר 1948, אל הועד למען החייל, 30 בדצמבר 1948, אל ראש העיריה, 30 בינואר ו- 28 ביוני 1949, ואל מזכיר העיר, 19 ביוני 1949, ועד כפר ג'מאסין אל אלפרין, 21 בדצמבר 1948, מנהל מח' נכסי העיריה אל המפקח העירוני הראשי, 22 בפברואר 1949, מנהל מח' החנוך אל המפקח העירוני, 2 ביוני 1949; שם, 7-1727-96, זכרון דברים מפגישה של רוקח ואלפרין, 22 בפברואר 1949.
15. שם, 4, 593, 1319א, אלפרין אל האפוטרופוס, 1 באפריל 1949.
16. שכונות הספר של תל אביב, יעת"א, 19 (1949), 5-6, עמ' 92.
17. אצ"מ, S43/262, ישיבת המזכירות, 2 בינואר 1950, יומן המזכירות 16 ו- 23 בפברואר 1950; א"ע, IV-3-333, 414, חברת שכון אל ויץ וברכיהו, 1 בדצמבר 1949; שם, IV-3-333, 451, חברת שכון אל הועדה המרכזת, 1 בפברואר 1950.
18. אהעת"א, 4, 593, 1310א, ועד גבעות עמל - ג'מאסין אל שר האוצר, 24 באוקטובר 1949; שם, 7-1727-96, זכרון דברים מהפגישה בין ראש העיריה לאפוטרופוס, 1 בינואר 1950; א"מ, 56513-5525, ועד גבעות

- עמל - גימאסין אל בן גוריון, 20 בנובמבר 1949; א"ע, 208, IV-5635, ועד גימאסין אל מזכ"ל ההסתדרות, 24 באוקטובר 1949.
19. א"מ, שם, ועד גבעות עמל - גימאסין אל ד. בן גוריון, 20 באוקטובר 1949, ליף אל גבי רוזן, 14 בנובמבר 1949; א"ע, שם.
20. א"מ, שם, הודעת משרד ראש הממשלה, 2 בנובמבר 1949, שפירר אל זאב שרף, 28 בנובמבר 1949, ועד גבעת עמל אל ראש הממשלה, 24 בינואר 1950.
21. שם, שפירר אל ועד תושבי גבעת עמל, 22 בפברואר 1950, זאב שרף אל ועד תושבי גבעת עמל, 5 במרס 1950, ועד תושבי גבעת עמל אל האפוטרופוס, 4 בינואר 1951.

ביבליוגרפיה

- ארכיונים

- ארכיון היסטורי עירית תל אביב (אהעת"א).
- ארכיון המדינה (א"מ).
- ארכיון העבודה (א"ע).
- ארכיון צה"ל (א"צ).
- הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ).

- מקורות משניים ועיתונות

- אוליפקי, י. (2009). ממאורעות למלחמה. תל אביב, מפקדת ההגנה ושרות התרבות של צבא ההגנה לישראל.
- גולן, א. (1993). שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסיה הערבית, כתוצאה ממלחמת העצמאות, בשטח בו קמה המדינת ישראל (1948-1950). עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- דבר (1948) ביקור בגימאסין "היהודית", 21 באפריל 1948.
- דבר (1948א) ת[למי], א. קרית - התואים (ביקור חטוף בגימאסין), 10 במרס 1948.
- דבר (1949) מודעה מטעם מפלגת פועלי ארץ ישראל, סניף תל אביב, 23 בינואר 1949.
- הארץ (1948) פצועים בתגרה על צריפים, 20 באפריל 1948.
- הבקר (1951) האפוטרופוס חילק רכוש נטוש בין מקורביו בממשלה ובמפא"י, 13 ביולי 1951.
- המשקיף (1948) נשק אצל נהג ערבי מאחורי בריכת "גלי גיל", 1 בינואר 1948.
- המשקיף (1948א) פונו 200 נשים וילדים מגימאסין, 1 בינואר 1948.
- ידיעות עירית תל אביב (יעת"א), מס' 18 (1948) 1-2, מס' 19 (1949) 5-6.
- כנען, ח. (1958). בצאת הבריטים. תל אביב, גדיש.
- מעריב (1953) אושר "שיכון הצמרת", 9 באפריל 1953.
- שערים (1957) מה קרה ב"שיכון זבדיאל", 18 בפברואר 1957.
- שפירר, ד. (תשל"ה) ערוגת חיים. תל אביב, המרכז החקלאי.

Barron, J.B. (1922) Report and General Abstracts of the Census of 1922 Palestine.